

سیر پیشرفت و گرایش طرح‌های شهری جمهوری اسلامی ایران

(پروژه‌های اجرا شده تهران از ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۵)

محمود رضایی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۰۳

چکیده

هدف این مقاله، برآوردی از دیدگاه صاحب‌نظران در شناسایی طرح‌های شهری شاخص و اجرا شده تهران در دوره جمهوری اسلامی است. با وجود نقدهای مکرر به نظام طرح‌های شهری تهران، پیشرفت و گرایش این طرح‌ها در دوره‌های اخیر کمتر از شکست آن‌ها به صورت روشمند بررسی شده است. پرسش این است که این طرح‌ها چگونه قابل دسته‌بندی و ارزیابی هستند؟ گرایش طرح‌های موفق شهری به سمت چه طرح‌هایی بیشتر یا کمتر بوده است؟ افزون بر ترسیم چشم‌انداز پیشرفت، آگاهی از گرایش طرح‌ها، سبب روشن‌تر شدن و هدایت تصمیم‌های آتی می‌شود. در این پژوهش، روش دلفی انتخاب و طبق آن پنج کمیته مختلف تخصصی تشکیل شده است. چهل نفر متخصص در چهار گام نظرسنجی جهت کشف، دسته‌بندی و امتیازدهی طرح‌ها مشارکت کرده‌اند. در نهایت، میان طرح‌های شاخص، چهار گونه طرح با سه معیار کلی موفقیت و ده‌ها پروژه شاخص در چهار رتبه شناسایی و امتیازبندی شدند. همچنین مشخص شد که تمام چهار گونه طرح‌های شهری موفق از دهه ۱۳۷۰ با وجود شکست‌های برنامه‌ریزی، افتتاح و رایج شده‌اند. گرایش به پیاده‌راه‌سازی شهری و توجه به گونه «معماری شهری» موفق، بیشتر از اواسط دهه ۱۳۸۰ گسترش یافته و از دهه نود گرایش به طراحی فضاها با باز شهری متنوع زیاد شده است. در سال‌های آغازین ۱۴۰۰ شمسی شایسته است تا با فعال‌سازی «مشارکت مردم»، نیروی متخصص و مدیران کارآمد سبب تبلور بیشترین قابلیت‌ها در طرح‌های شهری به‌ویژه طرح‌های اکولوژیکی، درمانی-بهداشتی، مسکن و توانمندسازی بافت‌های فرسوده، تاریخی و غیررسمی شد.

واژه‌های کلیدی: گرایش‌های شهرسازی، جمهوری اسلامی ایران، گونه‌ها و انواع طرح‌های شهری، موفقیت طرح‌ها، پروژه‌های اجرا شده شهری

مقدمه

جدا از تأخیر اعمال تدابیر شهرسازی در جهان و ایران (سعیدنیا، ۱۳۷۴)، شهر تهران - همچون برخی شهرهای کلان جهان - از شتاب رشد جمعیتی نامتناسب با سرعت ارائه خدمات شهری برخوردار است. این شهر از آلودگی‌های محیطی، تهدید بلاهای طبیعی، ترافیک سنگین، مشکلات مسکن، معضلات حاشیه‌نشینی، مسائل سکونتگاه‌های خودرو، کمبود فضاهای باز عمومی و سبز رنج‌برده است. درعین‌حال، طرح‌های شهری متعددی با درجات مختلفی از موفقیت یا شکست برای تهران تهیه، تصویب و اجرا شده است. «نامه‌های سرگشاده» و نقدهای مشترک بسیاری در زمینه «ناکارآمدی»، «تحقق‌ناپذیری»، «آسیب‌شناسی»، «خامی تدابیر»، «چالش» و «شکست» فرآیند یا فرآورده‌های طرح‌های شهری در ایران و به‌طور خاص برای «تهران» صورت گرفته و کمتر اجماعی در خصوص گرایش و «موفقیت» طرح‌ها به‌ویژه در سال‌های اخیر میان صاحب‌نظران ارائه شده است (سعیدنیا، ۱۳۷۴)، (مزینی، ۱۳۷۹)، (تشکر، ۱۳۷۹)، (پاکزاد، ۱۳۸۱)، (احمدیان، ۱۳۸۲)، (گلکار، ۱۳۸۶)، (ماجدی، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۵)، (اعتماد، ۱۳۹۲)، (غمامی، ۱۳۹۲ الف و ب). گرچه طراحی شهری، حرفه‌ای نوپا در جهان و به‌خصوص در ایران است که ثمربخشی آن نیاز به زمان دارد ولی آیا طرح شهری موفق نسبی در این بازه زمانی به ثمر نرسیده است؟ مسئله این است که سنجش موفقیت طرح‌های شهری اجرا شده در همین بازه زمانی کوتاه به دلیل اتفاق‌نظر در خیل طرح‌های ناموفق از طریق نهادهای بی‌طرف کم‌توجه مانده است.^۱ این نگاه ناهنجارگرا در صورت رشد و تسری، به عادت فکری جامعه تبدیل شده و فرصت برای پرداخت و گرایش به هنجارها را از کف خواهد ربود.

۱- مثلاً در زمینه طرح‌های اجراشده تک بنا (معماری) مسابقات متعددی در این سال‌ها برگزار شده است. این پژوهش برخلاف پژوهش‌های مشابه به دنبال گونه‌ها، گرایش‌ها و عوامل موفقیت و نه شکست این طرح‌هاست

از نخستین اقدام‌های مهم شهرسازی در ایران، قانون توسعه معابر مصوب ۱۲۸۵ است که با هدف مدرن سازی شهرها و احداث مسیر اتومبیل به‌خصوص در تهران سبب تغییرات عمده در بافت شهر می‌شود و اولین نقشه شهر و قانون بلدیه در سال ۱۳۰۹ تصویب می‌شوند (پاکدامن، ۱۳۷۶) و (حبیبی، اهری، ایزدپناه جهرمی، ملکوتی، کوشش، افشنگ، ایزدی، ۱۳۸۵). نخستین قرارداد مطالعات طرح جامع تهران در سال ۱۳۴۴ به امضا مهندسان مشاور «عبدالعزیز فرمانفرمایان و ویکتور گروین» رسید و در سال ۱۳۴۸ تصویب و برای ۲۵ سال یعنی تا سال ۱۳۷۰ پیش‌بینی شده بود که تا سال ۱۳۵۷ مبنای گسترش تهران و تهیه طرح‌های تفصیلی توسط شهرداری بود. سال‌های بین ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۶ دوره رواج طرح‌های جامع در ایران است که الگوی شهرسازی تهران به سراسر کشور نشر می‌شود (حبیبی و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۵). این دهه یعنی حدود ۱۳۵۰ مقارن همان اوایل سال‌های ۱۹۷۰ میلادی است که برنامه‌های جامع و دیدگاه‌های از بالا به پایین در دنیای غرب به شدت تحت انتقاد کوبنده قرار می‌گیرد (سعیدنیا، ۱۳۷۴: ۳۲)، (Sabatier, 1986), (Alexander E. , 1985).

نقدهای سال‌های ۵۶ تا ۵۹ به طرح‌های جامع، انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) و متعاقب آن جنگ ایران و عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) اجرای طرح جامع تهران را به حاشیه راند و بدون تغییر چندان محتوا، عنوان آن را به «طرح‌های توسعه و عمران و حوزه نفوذ» تغییر داد. دومین سند طرح جامع تهران مشهور به «طرح ساماندهی» با همان الگوی طرح‌های جامع از سال ۱۳۶۶ توسط مهندسان مشاور آتک تهیه و در سال ۱۳۷۱ تصویب و جهت تدوین و اجرا به شهرداری ابلاغ شد که مرجع قائم مقامی شهر تهران آن را از نقطه نظر بار مالی و رعایت حقوق مردم تأیید نکرد (همان: ۳۳). از ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ در عین فقدان برنامه مصوب، بیشترین تعویض شهردار نسبت به دهه‌های بعدی صورت گرفت.

از دهه ۷۰ شمسی برخی پروژه‌های پیشنهادی طرح جامع مانند فرودگاه، مترو، اراضی عباس‌آباد^۱ با تغییراتی کم یا زیاد مورد توجه دوباره قرار گرفتند. هرچند در این دهه (۱۳۷۰) توسعه بزرگراه‌ها و فرهنگسراها شاخص بوده‌اند ولی شکست‌هایی عمده نیز از همین سال‌ها در تجارب طرح‌های شهری تهران همچون طرح نوسازی نواب، فروش تراکم، فقدان رعایت ضوابط شهری، تخریب باغ‌ها و فضای سبز، مکان‌یابی بناهای میان یا بلندمرتبه، مسکن مهر و پل صدر مورد انتقاد فعالان شهری قرار گرفته است (غمامی، ۱۳۷۱)، (پاکزاد، ۱۳۸۱)، (غمامی، ۱۳۹۲ الف و ب)، (اعتماد، ۱۳۹۲) (پوروزیری، ۱۳۹۶) (رفیعیان و سرخیلی، ۱۳۹۶).

سومین طرح جامع بر اساس ترکیب دو مدل برنامه‌ریزی راهبردی و ساختاری در سال ۱۳۸۶ توسط مهندسان مشاور بوم‌سازگان (پارس بوم) تهیه و به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری رسید. طرح اخیر در دو مقیاس منطقه و محلی پیشنهاد می‌شود. در مقیاس محلی (شهر) طرح شامل طرح‌های تفصیلی پایه، موضعی و موضوعی است که توسط مهندسان مشاور برای کلیه مناطق شهر تهران صورت گرفته است (محملی ایبانه، ۱۳۹۰)، (ماجدی، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۵). در راستای این طرح‌ها، یا دقیق‌تر در بازه زمانی مصادف با این سه برنامه جامع تهران^۲، طرح‌ها و پروژه‌های شهری با اهمیتی در تهران به اجرا رسیده است (جدول ۱).

پرسش این است که با چه معیارهایی و به چه روش می‌توان موفقیت این طرح‌ها را ارزیابی کرد؟ طرح‌های شهری که به‌طور نسبی قرین موفقیت بوده در ذهنیت و دیدگاه صاحب‌نظران کدام‌هاست و چه گونه طرح‌هایی کمتر مورد استقبال اهلی‌فن بوده‌اند؟ گرایش‌های طرح‌های شهری در سی‌وپنج سال اخیر در تهران به چه نحو بوده است؟ طرح‌های نسبی موفق این دوره چه گرایشی داشته و شامل چه گونه‌هایی بوده،

۱- شهستان پهلوی

۲- مراد طرح جامع، طرح ساماندهی و طرح ساختاری-راهبردی است.

چه معیارها و رتبه‌هایی در ذهن خبرگان داشته و در طی این دوره چگونه پیشرفتی داشته‌اند؟ بنابراین هدف این مقاله تحلیل و ترسیمی از چشم‌انداز پیشرفت طرح‌های شهری بهره‌برداری شده در دوره معاصر (۱۳۶۰-۱۳۹۵) از دیدگاه خبرگان شهری است. کشف این چشم‌انداز از آن‌رو ضرورت و اهمیت دارد که می‌تواند معیارهایی از موفقیت طرح‌ها را پیش رو گذاشته، انواع طرح‌های مورد توجه را گلچین کرده و به شناسایی انواع طرح‌هایی منجر شود که در انتخاب خبرگان قرار نگرفته است. از همین رو جهت کسب آرای صاحب‌نظران در این پژوهش از روش دلفی یا هیات منصفه بهره‌برداری شده است. برای یک‌جانبه نشدن قضاوت سعی شده حتی‌الامکان از کمیته‌های متنوعی بهره برده شود.

جدول ۱- برخی طرح‌های شهری شاخص تهران با تأکید بر دهه‌های ۵۰ شمسی به بعد

بازه زمانی	برنامه‌های شهری (و وقایع عمده ملی)	شهردار/سرپرست	پروژه یا برنامه‌های شهری مهم تهران (زمان حدود بهره‌برداری)
صفویه (۸۸۰-)، زندیه (۱۱۰۱)،	زیرساخت‌های اولیه شهری و طرح‌های لقمه به لقمه پراکنده مبتنی بر الگوی شهر سنتی و درون‌گرا	-	خندق، حصار و ارگ شهر، دروازه، برج و بارو، مسجد، بازار، بازارچه، کاخ، دارالحکومه، گسترش حصار، دروازه‌ها و بازار شهر، ساخت میدان‌های متعدد
قاجاریه (۱۱۷۴-) (۱۳۰۴) و پهلوی (۱۳۰۴-) (۱۳۵۷)	انتخاب تهران به عنوان پایتخت (قاجار)، تأسیس بلدیة (۱۲۸۶)، توسعه طبق الگوی اروپایی و پرونگرا، قانون توسعه معابر (۱۳۱۲)، تأسیس شورای عالی شهرسازی (۱۳۴۴) ملی‌گرایی، تمرکز اداری و بوروکراسی، مدرنیزاسیون	حدود ۴۵ شهردار	گسترش سریع شهر و شبکه حمل‌ونقل، رواج الگوی فرنگی و رضاشاهی، واگن اسبی، ورود اتومبیل، تلگراف‌خانه، مجلس، بلوار، شبکه خیابان‌ها و میدان‌های جدید برای ماشین، تخریب محله‌های قدیمی، دانشگاه، بانک، نظمیة، باغ، وزارت خانه، راه آهن، موزه، نمایشگاه، فرهنگستان، شهرداری، دادگستری، پست، هتل، فرمانداری، بیمارستان، توسعه پراکنده، تخریب باغ‌های کشاورزی و حاشیه‌ای

<p>تئاتر شهر (۱۳۵۱)، میدان آزادی (۱۳۵۰)، استادیوم آزادی (۱۳۵۳)، برج‌های مسکونی، موزه هنرهای معاصر (۱۳۵۶) مرکز فرهنگی نیاوران (۱۳۵۸)، طرح پیشنهادی فرودگاه، پارک پردیسان (۱۳۵۳)، طرح پیشنهادی بزرگراه‌ها، خطوط اتوبوسرانی، پایانه جنوب رضا زوارهای (۱۳۵۹)</p>	<p>غلامرضا نیک‌بئی (۱۳۴۸-۵۶) جواد شهرستانی (۱۳۵۶-۷) محمد توسلی (۱۳۵۷-۸)</p>	<p>طرح جامع تهران (۱۳۴۸) انقلاب اسلامی - (۱۳۵۷)</p>	<p>دهه ۱۳۵۰</p>
<p>شروع بازنگاری طرح جامع، مطالعات برنامه جابه‌جایی پایتخت (از ۱۳۶۸)، توجه به روستاها و نگاه منطقه‌ای، مجموعه‌های چندمنظوره، طرح‌های بیمارستانی، مصلی تهران (۱۳۶۴ تاکنون)، حرم امام خمینی (۱۳۶۹)</p>	<p>کمال‌الدین نیک‌روش (۱۳۵۹-۶۰) غلامحسین دلجو (۱۳۶۰-۶۱) محمدکاظم سیفیان (۱۳۶۱-۶۳) حسین بنکدار (۱۳۶۲) محمدنبی حبیبی (۱۳۶۲-۶۶) مرتضی طباطبائی (۱۳۶۶-۶۸) غلامحسین کرباسچی (۱۳۶۸-۷۷)</p>	<p>طرح ترافیک (جنگ ایران و عراق ۶۷-۱۳۵۹)</p>	<p>دهه ۱۳۶۰</p>
<p>فرهنگسراها، توسعه بزرگراه‌ها، طرح نواب، برج‌های تجاری-اداری، بانک‌ها، سینماها، بوستان ابوالقاسم فردوسی (۱۳۷۵)، مترو (۱۳۷۷)، بوستان خانه هنرمندان (۱۳۷۸)، پارک گفتگو (۱۳۷۷)</p>	<p>غلامحسین کرباسچی (۱۳۶۸-۷۷) مرتضی الویری (۸۰-۱۳۷۸)</p>	<p>دومین طرح جامع (ساماندهی) تهران-۱۳۷۱ برنامه تهران ۸۰ (نخستین تحریم‌ها علیه کشور-۱۳۷۴)</p>	<p>دهه ۱۳۷۰</p>
<p>طرح‌های مرمتی، طرح کوهسران (۱۳۸۰)، فرودگاه امام (۱۳۸۴)، کتابخانه ملی (۱۳۸۳)، بوستان حضرت ابراهیم (۱۳۹۱)، برج میلاد (۱۳۸۳)، سینما ملت (۱۳۸۷)، پروژه‌های پیاده‌راه‌سازی (از ۱۳۸۵) مال‌ها (از ۱۳۸۹)، میدان حسن‌آباد (۱۳۹۱)، دریاچه پارک چیتگر (۱۳۹۲)، باغ ایرانی (۱۳۹۲)، بی آر تی، مراکز محله، باغ موزه قصر (۱۳۹۱)، بزرگراه صدر (۱۳۹۲)</p>	<p>محمد حقانی (۱۳۸۰) محمدحسن ملک‌مدنی (۱۳۸۱-۸۱) محمدحسین مقیمی (۱۳۸۱-۸۲) محمود احمدی‌نژاد (۱۳۸۲-۸۴) علی سعیدلو (۱۳۸۴) محمدباقر قالیباف (۱۳۸۴-۹۶)</p>	<p>طرح ساختاری راهبردی تهران ۱۳۸۶ (ادامه تحریم‌ها ۹۵-۱۳۸۵)</p>	<p>دهه ۱۳۸۰ و نیمه نخست دهه ۱۳۹۰</p>

منبع: نگارنده

گونه‌های طرح‌های شهری

به‌غیر از انواع ابزارها^۱ و فرآیندهای اقدام^۲، طرح‌های شهری از نظر موضوع و عملکرد (مانند مسکن، حمل‌ونقل، شهرهای جدید، آموزشی، بهداشتی) یا فضاهای شهری و توسعه اجزای محله (همچون مراکز محله، میدان، پلازا، خیابان، پارک، باغ، پیاده‌راه، بازار، اثاثیه) قابل دسته‌بندی هستند. از نخستین تقسیم‌بندی‌های گونه شناسانه طرح‌های شهری می‌توان به دسته‌بندی‌های دنالد اپلیارد (۱۹۷۹ و ۱۹۸۵)، دیوید گازلینگ، بری میتلند (۱۹۸۴)، حمید شیروانی (۱۹۸۵) و جان لنگ (۲۰۰۵) اشاره کرد. همچنین جورج هزل، راجر پری (۲۰۰۴) و سارا گاونتا (۲۰۰۶) دسته‌بندی‌های دیگری ارائه داده‌اند. کوروش گلکار دسته‌بندی‌های انجام شده برخی صاحب‌نظران طرح‌های شهری را در مقاله‌های خود با نگاه کاربردی و تطبیقی در پنج دسته عملکردی، میزان خدمات، پارادایماتیک، سیاست‌گذار-طرح ریز و رسمی-حرفه‌ای خلاصه کرده است (گلکار، ۱۳۸۶ و ۱۳۸۸). اپلیارد طرح‌های شهری را از نظر میزان مداخله به سه الگو تقسیم کرده است. مداخله عمیق یا الگوی ساخت‌وساز گرا (در بافت موجود یا جدید) شامل خدماتی مانند بازسازی‌های پس از جنگ که با هدف جبران عقب‌ماندگی طرح‌های شهری صورت می‌گیرد. الگوی محافظتی یا مداخله سطحی که به رفع موانع جاری، حفظ و بهره‌برداری از امکانات موجود تأکید دارد و الگوی اجتماعی یا محلی به دنبال مداخله با مشارکت مردم در رفع معضلات است (گلکار، ۱۳۸۶) و (Appleyard, 1979).

گلکار (۱۳۸۶) به نقل از کرمونا (۲۰۰۳) مطالعات جامع دانشگاه ری‌دینگ بریتانیا را که بر اساس نظام پارادایماتیک تهیه شده با الگوهای سه‌گانه اپلیارد در کنار هم مقایسه می‌کند و روشن می‌سازد که در این مطالعات علاوه بر سه الگوی اپلیارد الگوی عرصه همگانی نیز مطرح می‌شود. در الگوی عرصه همگانی به طرح‌های شبکه

۱- مانند راهبردها، سیاست‌ها، برنامه‌ها، ضابطه‌ها، کدها، راهنماها

۲- مثل عمیق، سطحی، تدریجی، دفعتی، مشارکتی، ساخت‌وساز، محافظت

زیرساختی مانند میدان‌ها و راه‌ها پرداخته می‌شود که تحت کنترل نهادهای همگانی مانند شهرداری و نهادهای دولتی هدایت می‌شوند. گازلینگ و میتلند با دسته‌بندی نمونه‌های موفق طرح‌های شهری نسبت به پنج تمهید و راه‌حل اصلی یعنی پیش‌زمینه‌های اقتصادی، ملاحظات مهندسی، الزامات اجتماعی، اصول حرفه‌ای و مسائل کالبدی در تولید طرح‌های شهری، این طرح‌ها را از نظر نوع پروژه یا خروجی اجرایی و عملی به شانزده گونه تقسیم کرده‌اند (Gosling, Maitland, 1984) و (گلکار، ۱۳۸۶). جدول دو خلاصه‌ای از دسته‌بندی‌ها را نشان می‌دهد.

جدول ۲- گونه‌بندی پروژه‌های طراحی شهری بر اساس نظریات صاحب‌نظران مختلف

ردیف	صاحب‌نظران	مبنا	طبقه‌بندی	سال
۱	دنالد اپلیارد	فرآیند (شیوه مداخله)	عمیق (ساخت‌وساز)، سطحی (محافظت)، اجتماعی (مشارکت)	۱۹۷۹
۲	دیوید گازلینگ و بری میتلند	موضوعی - عملکردی	چارچوب‌های برنامه‌ریزی، طرح بهسازی و نوسازی مراکز شهری، طراحی شهرهای جدید، طرح روستاها، طرح محلات مسکونی (با تراکم زیاد /متوسط/کم)، بهسازی سکونتگاه‌های خودرو، طرح‌های حفاظت و مرمت بافت، طرح احیا و توان‌بخشی بافت، طرح پیاده راه‌سازی، طرح پردیس دانشگاه‌ها، طرح نمایشگاه‌ها و طرح‌های موضوعی، طرح کریدورهای حمل‌ونقل، طرح انرژی-کارا نمودن محیط شهری و تدوین راهنمای طراحی شهری	۱۹۸۴
۳	شیروانی	ابزار	سیاست، برنامه، راهنما، طرح	۱۹۸۵
۴	جان لنگ	فرآیند (شیوه اقدام)	طراحی شهری کامل، طراحی شهری یکپارچه (هماهنگ)، طراحی شهری تدریجی، طراحی شهری میان‌افزا (الحاقی)	۲۰۰۵

	فرآورده (موضوعی)	شهرهای جدید (پایتختی، شرکتی، سایر)، محله‌ها (تجاری، درون‌شهری یا حومه، دانشگاهی، خیابان، میدان و سایر)، زیرساخت‌ها (حمل‌ونقل، پل‌ها و سایر)، تک اجزا (بناهای یادبود، اثاثیه، آب‌نما، مجسمه و سایر)		
۲۰۰۱	ابزار و نظام پارادایماتیک	طراحی شهری ساخت و سازگرا، سیاست‌گذاری و هدایت و کنترل طراحی شهری (حفاظتی)، طراحی عرصه همگانی، طراحی شهری جامعه‌گرا	متیو کرمونا و همکاران	۵
۲۰۰۲	ابزار	چارچوب طراحی شهری، دستور کار توسعه، طرح جامع سه‌بعدی، راهنمای طراحی شهری، ضابطه طراحی شهری و کد طراحی شهری	رابرت کوان	۶
۲۰۰۴	فضای شهری / محله محور	رسیدن به شهر (فرودگاه‌ها، ایستگاه‌های تاکسی و اتوبوس، ترمینال قایق‌ها، سایر)، لذت بردن از امکانات شهر (میدان‌ها، بازارها، مراکز شهری، پارک‌ها) و گشتن در شهر (راه‌های سبز، مسیرهای دوچرخه، ترامواها، مسیرهای اتوبوس و سایر)	جورج هزل و راجر پری	۷
۲۰۰۶	فضای شهری / محله محور	میدان و پلازا، پیاده راه‌ها و منظر خیابان، پارک و باغ‌ها، کاربری‌های جدید برای فضاهای قدیمی، گونه‌های نوین از فضاها	سارا گاونتا	۸
۱۳۸۸ (۲۰۰۹)	ابزار	ابزار طراحی شهری سیاست‌گذار برنامه راهبردی و ابزار طراحی شهری طرح ریز چارچوب طراحی شهری و طرح جامع سه‌بعدی است.	کوروش گلکار	۹

روش پژوهش

این پژوهش جهت به دست آوردن نگاه کلی به آثار طراحی شهری تهران در دوره جمهوری اسلامی از میان روش‌های موجود روش دلفی را برگزیده است. دلفی جمع‌آوری نظرات گروه متخصص یا خبرگان^۱ در یک موضوع مورد پرسش است که با پرسش‌های متوالی و پرسشنامه‌های متعدد مربوطه صورت می‌گیرد تا اجماع یا توافق گروه حاصل شود. از دلایل انتخاب این روش این بوده که دلفی می‌تواند برای پژوهش‌های با هدف کشف، آزمودن و ارزیابی بکار رود. ویژگی این روش در تکرار و ارزیابی‌های متوالی است که پاسخگو را تشویق به بازنگری نظرات اولیه خود و سایرین می‌کند. به این ترتیب نظرات طی این فرآیند اصلاح و تکمیل می‌شوند. جدا از هدف پژوهش یعنی اکتشاف، آزمون و ارزیابی آثار از دلایل دیگر انتخاب چنین روشی این بوده که روش مزبور، فرآیندگراست و بدون تعیین معیار واحد یا پیش‌فرض قانون معین میان داوران، قابلیت بررسی آثار متنوع را با دادن آزادی انتخاب به داوران^۲ به صورت کیفی و کمی توأمان دارد.

خبرگان در این پژوهش از دو گروه کلی متخصصان و مدیران شهری شکل گرفت. متخصصان و مدیران همگی محلی و آگاه از پروژه‌های طرح‌های شهری اجرا شده در تهران انتخاب شدند. تعداد دوره‌های پرسش و پرسشنامه بستگی به پاسخ‌ها و نتایج جمع‌بندی دارد و بین ۲ تا ۱۰ بار می‌تواند صورت گیرد. برای این روش در کل به چهار دور پرسشنامه جهت توزیع و جمع‌بندی، همچنین دست‌کم هفت نفر متخصص، میانگین ۱۰ تا ۱۵ نفر و بیشینه ۵۰ نفر توصیه شده است (Dalkey, 1978) (Erffmeyer, 1986) (Lang, 1994) (Linston, 1978) (Ziglio, 1996). در پژوهش مربوط به مقاله حاضر، جمع‌آوری اطلاعات از طریق چند سری پرسشنامه در دوره‌های چهارگانه برای رسیدن به اجماع ۴۰ نفر در پنج حرفه زیر انجام شد:

۱- در این مقاله گروه متخصص معادل گروه خبرگان یا صاحب‌نظران یا داوران در نظر گرفته شده است.

۲- دیوان محاسبات ر این روش آرا محرمانه و مخفی بوده است.

- برنامه ریزان شهری (مسلط به چارچوب‌های برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مانند طرح جامع، طرح تفصیلی، طرح مجموعه شهری، طرح بهسازی و نوسازی و بازسازی)
 - طراحان شهری (متخصص فضاهای باز شهری)
 - معماران (صاحب‌نظر در زمینه طرح‌های بزرگ‌مقیاس شهری)
 - جامعه‌شناسان شهری (منتقد اجتماعی)
 - شهرسازان با تخصص سابقه ویژه مدیریت شهری
- دوره‌های متعدد تکمیل پرسش‌های این پژوهش چهار گام اصلی مطالعه پیش‌تاز، اکتشاف، تلخیص و قضاوت را شامل شد. در دو گام نخست (پیش‌تاز و اکتشاف) جهت تهیه فهرستی از طرح‌های شاخص اجرا شده در مناطق ۲۲ گانه شهرداری تهران افزون بر روش کتابخانه‌ای، از مناطق شهرداری و مهندسان مشاور مناطق^۱، شهرداران تهران، شورای شهر، مدیران و مشاوران عالی^۲ و گروه داوران به روش طوفان فکری و نیز سمینارهای مختلف^۳ از طرح‌های موفق، دلایل و معیارهای موفقیت یا شکست و راهکارهای پیشنهادی اطلاعات لازم گردآوری شد. در دو گام بعدی (گزینش و قضاوت) دستاورد و توافقات گام‌های پیشین بر پایه آرای داوران و نیز چارچوب نظری پژوهش طی دوره‌های متعدد دسته‌بندی و گزینش شد. سرانجام فهرست طرح‌های منتخب جهت رتبه‌بندی و قضاوت بر اساس توافق و رأی متخصصان به نظرسنجی گذاشته شد.

۱- پرسشنامه بیشتر مناطق و مشاوران پاسخ داده شد.

۲- مشاوران عالی شامل برخی شهرداران (یا معاونین) سابق شهر تهران، اعضای (سابق یا فعلی) شورای شهر تهران، معاونین وزیر (سابق و فعلی) بوده که سمت‌های اجرایی مرتبط داشته‌اند.

۳- هم‌زمان با این دو گام طرح‌های انتخابی با فراوانی نسبی بیشتر با دعوت از طراحان و منتقدان، به‌صورت سمینارهای هفتگی (۱۰ نشست، ۱۷ متخصص) در دانشکده معماری و شهرسازی (تهران مرکزی) معرفی، بحث و نقد شده و دانشجویان ارشد شهرسازی در درس سمینارهای شهرسازی نیمسال دوم ۱۳۹۳-۹۴ با صاحب‌نظران مصاحبه‌هایی جهت همفکری در اکتشاف و دسته‌بندی‌های اولیه معیارها و گونه‌های طرح‌ها داشته‌اند.

بنابراین رتبه‌بندی نهایی، گزینش معیارها، اهمیت نسبی آن‌ها و گونه‌بندی طرح‌ها بر اساس «اجماع داوران» به دست آمد.^۱ آرا به صورت مخفی در دوره‌های متعدد در سه مرحله کلی کشف، تلخیص و قضاوت شده است. روش بکار رفته در این پژوهش محدود به آرای صاحب‌نظران در پنج حوزه تخصصی است که به پروژه‌های شهری تهران در سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۵ مسلط بوده‌اند. پروژه‌های انتخابی نیز آن‌هایی بوده که از بهره‌برداری‌شان^۲ گذشته باشد. دسته‌بندی طرح‌های شهری نیز دارای هم‌پوشانی‌هایی است که از آن‌ها حتی امکان پرهیز شده است.^۳ کلیه روش‌های کمی، رتبه‌بندی‌ها و آمار صورت گرفته نسبی و با تحلیل‌های کیفی کنترل شده است. باین حال، کلیه نتایج در خصوص کیفیت و موفقیت، منعطف، نسبی و نه مطلق با تفسیری منطبق با مستندات پژوهش در نظر گرفته شد. بنابراین، نتیجه پژوهش تنها یکی از چندین چشم‌اندازهای ذهنی-جمعی است که با اتفاق آرا می‌توان متصور شد.

یافته‌های پژوهش

متخصصان شهری در حوزه‌های برنامه‌ریزی، طراحی، معماری، مدیریت و جامعه‌شناسی شهری، پس از نظرسنجی‌های متداوم به روش دلفی، بر شاخص و موفق بودن چندین طرح شهری اجرا شده در شهر تهران طی سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۵ اجماع کردند. بر پایه

۱- روش‌های آماری میانه‌گیری، کندال و کرامرز جهت تحلیل برخی روابط داده‌ای استفاده شده است.

۲- دست‌کم دو سال از بهره‌برداری گذشته باشد. ملاک انتخاب و قضاوت طرح‌ها و رتبه‌بندی آن‌ها بر اساس نظرات خبرگان و کاملاً آزاد و بدون پیش‌فرض بوده است. برای برخی طرح‌ها که شروع و پایان آن‌ها در دوره‌های مختلف بوده ملاک، نخستین زمان بهره‌برداری در نظر گرفته شده است. پس بدیهی است که طرح‌هایی نیز انتخاب شده‌اند که شروع یا بخشی از آن‌ها (فازهای طراحی، تهیه، تصویب، تأسیس) قبل از ۱۳۶۰ بوده یا در بازه‌های زمانی مدیران شهری متعددی صورت گرفته است.

۳- مثلاً گاهی طرح ممکن است هم‌زمان تغییر کاربری، مرمتی، فرهنگی و درعین حال فضای باز عمومی محسوب شود که در این پژوهش بنا به تفسیرهای پژوهشگر یک دسته ملاک قرار گرفته است. تعدادی از طرح‌های شهری نیز به یکدیگر وابسته بوده‌اند که در این مقاله به این رابطه پرداخته نخواهد شد.

این اتفاق نظر می‌توان گفت که طرح‌های منتخب در چهار گرایش و گونه اصلی یعنی (۱) چارچوب‌های برنامه‌ریزی (چشم‌انداز، طرح، سیاست، راهبرد و برنامه‌های جامع)، (۲) طرح‌های حمل‌ونقلی، (۳) معماری شهری (بناها و مجموعه‌ها با کاربری عمومی شهری) و (۴) فضاهای باز شهری قابل تفکیک هستند.

جدول سه نشان می‌دهد که هرچند گرایش و تنوع آثار انتخابی طی این دوران در تمام چهار گونه طرح‌ها در شهر تهران مشهود است، ولی گونه‌ها و گرایش‌هایی از طرح‌های شهری هستند که مانند طرح‌های تک اجزا (شامل ائانه، یادمان‌ها، مجسمه و آب‌نما) و نیز طرح‌های خاصی (که به مباحث انرژی و توسعه پایدار^۱ پردازد) اصولاً به‌عنوان طرحی شاخص انتخاب نشده‌اند. همین‌طور، در گونه‌های منتخب می‌توان به طرح‌های ضروری شهر تهران اشاره داشت که گلچین نشده‌اند، مانند: برنامه‌های سیاست یا راهبرد محور (موضوعی یا موضعی)، طرح‌های اکولوژیکی (مانند مبارزه با آلودگی‌ها، اکو پارک‌ها)، مسکن (اجتماعی)، حاشیه‌نشینی، بافت فرسوده، سکونتگاه‌های خودرو (توسعه غیررسمی)، مسیرها و حرکت وسایل نقلیه غیرموتوری، مجموعه‌های تفریحی - اقامتی، نمایشگاهی، درمانی - بهداشتی، مراکز محله، میدان‌چه (پلازا) و خیابان‌ها. بنابراین جدول سه، گونه و طرح‌های نیازمند توجه و موفقیت بیشتر را نیز نمایش می‌دهد.

۱- توصیه برای پیشبرد این طرح‌ها در ادامه مقاله آمده است.

جدول ۳- گونه‌بندی کلی طرح‌های شهری و تعیین گونه و طرح منتخب توسط داوران برای تهران

گونه و طرح‌های شهری		گونه و طرح‌های شهری		رتبه
۱- چارچوب‌های برنامه‌ریزی	۲- طرح‌های حمل و نقلی	۳- معماری شهری	۴- فضاهای باز شهری	
سیاست‌ها، راهبردها، طرح‌های موضوعی	پارکینگ و پایانه‌های مختلف	مراکز فرهنگی، تجاری	پلازا، خیابان، مراکز محله	۱
طرح‌های جامع، ساختاری-راهبردی، مرمت و بهسازی	تقاطع و شبکه بزرگراه‌ها، تونل‌ها، حمل و نقل‌های عمومی		پارک و فضای سبز، پیاده راه، میدان	۲
شهر، یافت فرسوده، مسکن	توسعه‌های خودرور، مرکزی یا حاشیه		پرديس‌های آموزشی، درمانی-سپه‌دانشی، اقامتی، مراکز تفریحی-ورزشی، نمایشگاه	۳
				۴
				۵
				۶
				۷
۷۰ تا ۱۰۰	قطار	کتابخانه ملی جمهوری اسلامی (منطقه ۳)	بوستان حضرت ابراهیم (منطقه ۳)	
		فرهنگسراها (پراکنده)	باغ موزه قصر (منطقه ۷)	
			خانه هنرمندان (منطقه ۶)	
			بوستان ابوالقاسم فردوسی (منطقه ۱)	
			باغ ایرانی (منطقه ۳)	

					شهری تهران و حومه (پراکنده)					
	پیاده راهها (پراکنده- منطقه ۱۲)									۸
	میدان حسن آباد (منطقه ۱۱)								۵۰ تا ۷۰	۹
						طرح جامع عباس آباد (منطقه ۷ و ۳)				۱۰
					طرح بزرگراهها و تقاطع‌ها (پراکنده)					۱۱
			مجموعه برج میلاد (منطقه ۲)							۱۲
						طرح‌های ساماندهی، مرمت و بهسازی (پراکنده)			۲۵ تا ۵۰	۱۳
			مال‌ها (پراکنده)							۱۴
				فرودگاه امام خمینی (ره) (حومه شهر)						۱۵
	دریاچه خلیج فارس (منطقه ۲۲)									۱۶
						طرح جامع کوهساران (پراکنده- ۱، ۳، ۷، ...)				۱۷
			مصلی امام خمینی (ره) - منطقه ۷						زیر ۲۵	۱۸

۱) **دسته فضاهای باز شهری:** بیشترین فراوانی پروژه‌های منتخب طبق اجماع هفتاد درصدی خبرگان متعلق به گونه «فضاهای باز شهری» است. بالاترین و پایین‌ترین امتیازها نیز مربوط به همین گروه است. این‌گونه دارای تنوع بالایی مانند بوستان‌ها، محوطه‌سازی مجموعه‌های معماری، تلفیق فضاهای کهن و نو و فضای شهری کناره آب است. «بوستان حضرت ابراهیم (پارک آب‌و‌آتش)» به‌عنوان پارکی با مقیاس بالا با فضاهای موفق چون «پل طبیعت» بالاترین امتیاز را نصیب خود کرده است. پروژه «باغ موزه قصر»، «خانه هنرمندان»، «بوستان ابوالقاسم فردوسی» یا گسترش طرح «پارک جمشیدیه» و «باغ ایرانی» واقع در منطقه سه تهران از جمله فضاهای باز شهری ساخته شده موفق در دوره جمهوری اسلامی هستند. تهران نیازمند فضاهای شهری باز و تفریحگاه‌ها در مقیاس درخور این کلان‌شهر است که با همکاری مناسب متخصصانی چون مهندسان، معماران، شهرسازان، معماران منظر و مدیریت شایسته شهری، برای عموم مردم طراحی و اجرا شود.

درعین‌حال نباید از فضاهای کوچک مقیاس شایسته کلان‌شهرها که دریک نظام هماهنگ، کلی واحد را پدید می‌آورند غافل شد. مراکز محلات، میدان‌ها، میدانچه‌های محلی (پلازاها)، خیابان کامل (مجهز به زیرساخت‌ها و مسیرهای مناسب پیاده، دوچرخه، وسایل نقلیه موتوری و غیر موتوری) و فضاهای نوین عصر اطلاعات از جمله دیگر فضاهای باز شهری مورد نیاز شهر تهران هستند که در قالب برنامه‌ها و طرح‌های شهری منسجم امکان تبلور و شاخص شدن می‌یابند. فضاهایی که بتوانند با برنامه‌دهی مناسب، به مراکز گردهمایی مردم تبدیل شوند. کمترین امتیاز به «دریاچه مصنوعی خلیج فارس (چیتگر)» تعلق گرفته است. هرچند این طرح جزء طرح‌های انتخابی است ولی گروه داوران نگرانی‌های خود را نسبت به چالش‌های توسعه پایدار و هویت طبیعی مورد مخاطره تهران در عین بیان ویژگی‌های طرح یاد شده به‌روشنی ابراز داشته‌اند. این شهر با توجه به آلودگی‌های شدید محیطی (مانند آب، هوا) و ترافیک سنگین از یک‌سو و ویژگی‌های طبیعی همچون رودها، مسیل‌ها، دامنه‌های کوه در شمال

شهر، توپوگرافی و پوشش طبیعی، درختان چنار و حیات جانوری نیازمند طرح‌هایی با رعایت اصول توسعه پایدار، ایمنی و احترام به مسائل اکولوژیکی است. توصیه می‌شود که پیشبرد طرح‌های شهری تهران با رویکرد یا تأکیدات اکولوژیکی صورت گیرد. چراکه تلفیق مناسب هویت و محیط طبیعی تهران با محیط مصنوع و طراحی فضاهای باز برای همه مردم با مدیریت مناسب و طراحی کارآ شرط سالم‌سازی و در نتیجه موفقیت فضاهای این شهر است. طرح‌های پیاده راه‌سازی شهر تهران مانند مروی، صف (سپهسالار)، ناصر خسرو، باب همایون، پانزده خرداد، خیام و صوراسرافیل که از اواسط دهه ۱۳۸۰ افتتاح و گسترش یافته طبق اجماع نهایی حاصله، گرایشی ارزشمند از فضاهای باز شهری موفق محسوب می‌شوند. این طرح‌ها، نمونه‌ای از برنامه‌هایی در راستای اصول توسعه پایدار و پیشبرد هویت تاریخی-طبیعی شهر هستند که حتی در پاره‌ای از شهرهای پیشرفته جهانی نمونه‌های آن به‌تازگی پدید آمده است.^۱

۲) دسته طرح‌های حمل‌ونقلی: گرچه تعداد طرح‌های منتخب زیرگونه «طرح‌های حمل‌ونقل»، تعداد زیادی طرح را شامل نمی‌شوند، اما خبرگان همگی بر ضرورت «طرح مترو» برای کاهش معضلات رفت‌وآمد مردم شهر تهران اجماع داشته و این طرح را با امتیاز بالا موفق دانسته‌اند. با در نظر گرفتن مشکلات ترافیکی و آلودگی هوا، حمایت از طرح‌های حمل‌ونقل عمومی در تهران همواره از اولویت‌های اصلی است. همچنین افزایش پیاده‌پذیری و گسترش مسیرهای مناسب دوچرخه‌سواری و وسایل نقلیه غیر موتوری در سطح شهر از مهم‌ترین توصیه‌های شهرسازی تهران محسوب می‌شود. کاستی‌ها و معایب طرح‌های شهری در زمینه توسعه برخی پل‌ها و شبکه بزرگراه‌ها یادآور اهمیت سرمایه‌گذاری بیشتر در طرح خیابان‌های کامل، آرام‌سازی

۱- مثلاً شهر تورنتو، جدا از طرح محله دیستریک دیستریک (Distillery District) و طرح‌های جدیدتر و کوچک‌مقیاس خیابان ویکتوریا (Victoria St) و خیابان ویلکاکس (Willcocks St) به‌تازگی (اواخر سال ۲۰۱۷) در این زمینه به‌ویژه با پروژه پیشگام حمل‌ونقل خیابان کینگ (King St) و با مشارکت دفتر یان گل (Jan Gehl) در حال تلاش و رقابت با سایر شهرهاست.

ترافیکی به نفع پیاده‌ها و استفاده از فناوری‌های برتر و هوشمند با هدف بهبود حرکت در سطح شهر تهران است.

۳) دسته معماری شهری: کلیه گونه‌های طرح‌های شهری از جمله «معماری شهری» در ارتباط با یکدیگر در مجموعه بافت شهری و به کمک چارچوب‌های برنامه‌ریزی مرتبط معنا می‌یابند. خبرگان، مجموعه «کتابخانه ملی» و «فرهنگسراهای شهر» تهران را از طرح‌های موفق شهری دانسته‌اند که با کاربری فرهنگی برای عموم قابل استفاده‌اند. پروژه‌هایی با محوطه و کاربری‌های عمومی همچون پردیس‌های آموزشی، مجموعه‌های درمانی-بهداشتی، اقامتی، مراکز تفریحی-ورزشی و نمایشگاهی از جمله طرح‌های معماری شهری دیگری هستند که در رده شهر یا محله باید برای همگان در یک نظام منسجم خدمات ارائه دهند. رواج ساخت انواع کاربری‌های عمومی و مراکز خدماتی از جمله «مراکز خرید بزرگ (مال‌ها)» باید با رعایت اصول مقیاس انسانی، سلسله‌مراتب، مکان‌یابی، تأثیرات ترافیکی، توزیع و شیوه قرارگیری در بافت شهر صورت گیرد. محله و شهر خودکفا جایی است که کلیه نیازهای شهروندان با مدیریت مناسب فراهم شود. علاوه بر رده شهر و منطقه، هر محله لازم است تا مجهز به انواع کاربری‌ها به‌ویژه کتابخانه‌های محلی و عمومی و نیز مسجد، خرده‌فروشی و به‌طورکلی مراکز محله امن و در دسترس همه افراد به‌صورت پیاده یا به کمک حمل‌ونقل عمومی شود تا در رفع کلیه احتیاجات آنان (مانند تجاری، اجتماعی، فرهنگی) خدمات دهد.

۴) دسته چارچوب و راهبردهای برنامه ریزانه: طبق این پژوهش گونه «چارچوب و راهبردهای برنامه‌ریزی» اجماع نهایی و اتفاق نظر متخصصان را به دست نیاورد. چشم‌اندازها، برنامه‌های جامع، تفصیلی، راهبردی، ساختاری، سیاست‌گذاری‌های شهری و به‌طورکلی برنامه‌های شهری تصمیم محور به‌طورمعمول بیش از طرح‌های شهری

۱- همه انتخاب‌های این گروه در نهایت کمتر از ۷۰ درصد امتیاز گرفته‌اند.

پروژه محور، فرآیندگرا، زمان‌بر، بلندمدت، انتزاعی و کل‌نگرتر هستند. تحقق و عینیت این تصمیم‌ها ممکن است تدریجی‌تر و در نتیجه غیرظاهری‌تر از اجرا پروژه‌ها باشد. اما تأثیر این برنامه‌ها نه تنها بر شهر بلکه بر هدایت و اجرای پروژه‌های دفعی‌تر و کلیه گونه‌های طرح‌های شهری پیش گفته، بنیادی است^۱. از سوی دیگر، به کمک این برنامه‌هاست که توزیع عادلانه خدمات، اشتغال و به‌طورکلی کنترل‌های فضایی و غیرکالبدی‌تر میسر می‌شود. همچنین توقع موفقیت سایر طرح‌ها ممکن است به میزان زیادی به این‌گونه از برنامه‌های شهری وابسته باشد. به بیان دیگر، هر یک از سایر طرح‌ها نیز بخشی از طرح‌های کلان این گروه محسوب می‌شوند یا باید بشوند. کارآیی برنامه و ابزارهای شهرسازی در صورتی تبلور می‌یابد که دارای انسجامی نظام‌مند و شبکه‌ای مرتبط و حساب شده باشند. برنامه نوین ساختاری-راهبردی تهران می‌تواند نویدی بر هدایت طرح‌های موضعی و موضوعی مناطق مختلف شهر تهران باشد. باین‌حال، توجه به تمام چارچوب‌های برنامه‌ریزی در مرکز و پیرامون کلان‌شهر مانند بافت‌های فرسوده، مسکن اجتماعی و سکونتگاه‌های خودرو (غیررسمی) برای تهران ضروری است. چشم‌انداز برنامه‌ها و چارچوب تصمیم‌گیری تهران باید نیازهای اساسی شهروندان از قبیل میزان درآمد حداقل، اشتغال، سکونت، آموزش، بهداشت و عدالت اجتماعی را پوشش دهد.

بحث

امتیاز کسب شده طرح‌ها در جدول سه نشان می‌دهد که «اجماع نهایی» خبرگان (بالای هفتاد درصد) بر طرح‌های «فضاهای باز همگانی شهری» یعنی بوستان حضرت ابراهیم (پارک آب‌و‌آتش)، باغ موزه قصر، باغ و خانه هنرمندان، بوستان ابوالقاسم فردوسی (گسترش پارک جمشیدیه) و پیاده راه‌های مراکز تاریخی است. همچنین «معماری‌های

۱- طرح‌های بلندمدت همچنین محتمل است که در دوره‌های مدیریتی متعددی پیاده شود که بر ارزیابی آن و به‌تبع ارزیابی سایر طرح‌های وابسته نیز تأثیر خواهد گذاشت.

شهری» برگزیده شامل کتابخانه ملی جمهوری اسلامی و فرهنگسراهای شهری است. طرح متروی شهری تهران نیز به‌عنوان طرح برگزیده «حمل‌ونقل» عمومی است. اما در میان این گونه‌ها، «چارچوب‌های برنامه‌ریزی» قرار ندارد که در آن رسالت شهرسازان به‌ویژه برنامه‌ریزان شهری، از معماران، مهندسان و معماران منظر بالاتر است^۱. باید یادآور شد که جنبه «شهرسازی» و ابعاد «شهری» بیشتر طرح‌های انتخابی در قالب این نوع از چارچوب‌ها، آگاهانه و در نتیجه برنامه‌ریزان می‌شود. بنابراین تدوین چارچوب‌های برنامه‌ریزی قانونی، فنی، هوشمندانه و رویکردهای خلاقیتی که کلیه راه‌حل‌های وابسته به طراحی شهری را منسجم‌تر و همگانی سازد از جدی‌ترین توصیه‌های شهرسازی برای تهران محسوب می‌شود.

موفقیت طرح‌های شهری در گرو همکاری طیف وسیعی از متخصصان شهری از جمله برنامه‌ریزان و طراحان شهری، معماران، جامعه‌شناسان و مهندسان ترافیک با مدیریت مناسب در قالب چارچوب‌های منسجم «طراحی و برنامه‌ریزی» همراه با مشارکت کامل مردم و در نظر گرفتن نیازهای اصلی آنان است. هرچند در طرح‌های منتخب، نقش همه این گروه‌ها نه روشن و نه متناسب به نظر می‌رسد^۲ ولی مرور معیارهای اصلی ارزیابی موفقیت طرح‌ها از نظر خبرگان یادآور اهمیت این همکاری است. چراکه معیارهای سه‌گانه اصلی موفقیت طرح‌های منتخب بنا به اجماع حاصله، به ترتیب اهمیت شامل مشارکت و خواست مردم، توان اجرایی- مدیریتی و کیفیت تخصصی طراحی بوده است^۳.

۱- طرح قطار شهری (مترو) تهران را در عین اینکه طرحی حمل‌ونقلی است، می‌توان آن را به‌عنوان یکی از طرح‌های گروه چارچوب برنامه‌ریزی نیز در نظر گرفت. به همین ترتیب، طراحی فضاهای باز عمومی از جمله مسیرهای پیاده خود می‌تواند بخشی از چارچوب‌های بالادستی باشد.

۲- نقش دفاتر معماری در هدایت و طراحی پروژه‌های منتخب قابل‌بررسی است. گرچه به‌طور خوش بینانه سایر متخصصان در رده‌های مطالعاتی، مدیران در انتخاب موضوع، مکان و اجرای پروژه و مردم در بهره‌برداری سهیم بوده‌اند ولی تناسب نقش گروه‌ها موضوع مهمی برای پژوهش‌های آتی است.

۳- به بخش «معیارهای ارزیابی» این پژوهش، در نوشتار دیگری پرداخته خواهد شد. با بررسی رتبه پروژه‌های منتخب و ترتیب معیارها می‌توان گفت هر چه پروژه‌ها بر اساس نیازهای شهروندان، تصمیمات مناسب اجرایی و قدرت مدیریتی بالا اجرا شوند، میزان موفقیت بیشتری خواهند داشت.

باوجود این‌که طی ۳۵ سال فراوانی طرح‌های موفق محدود است اما تنوع و گرایش آن شامل تعدادی از پارک‌های کوچک و بزرگ، فضاهای باز عمومی، معماری شهری، تلفیق فضاهای جدید با قدیم، تغییر کاربری‌ها و پیاده راه‌های تاریخی است که طی دوره‌های ۵ و ۱۰ ساله در دوران جمهوری اسلامی طبق نمودار، افزایش نسبی داشته است. طبق این نمودار می‌توان فراوانی تعداد طرح‌های شهری موفق اجرا شده در تهران و میزان و جهت رشد آن‌ها را در بازه‌های زمانی پنج‌ساله دید که توسط گروه داوران انتخاب شده‌اند. اعداد روی خط بالا تعداد همه طرح‌های منتخب را در بازه‌های زمانی نشان می‌دهند. درحالی‌که اعداد روی خط پایین تعداد طرح‌ها را با اتفاق نظر بیش از ۷۰ درصد (یعنی اجماع داوران) نمایش می‌دهند. با در نظر گرفتن عوامل مختلف درونی و برونی مؤثر^۱ در کنار چنین نمودارهایی می‌توان تحلیل‌های مختلفی ارائه کرد. در حال افزایش طرح‌های شهری شاخص اجرا شده (منتخب) طی دهه ۶۰ تاکنون^۲ بیانگر پیشرفت یا چشم‌انداز روبه‌رشد این طرح‌ها در نگاه خبرگان شهری است.

شیب خطوط در بازه‌های پنج یا ۱۰ ساله نمودار نشان می‌دهد که کمترین تعداد، گرایش و تنوع گونه طرح‌های شاخص انتخاب شده مربوط به دهه ۱۳۶۰ شمسی و بیشترین تنوع گونه مربوط به دهه ۱۳۷۰ است.^۳ ضمن آنکه بازه ده سال اخیر (۱۳۹۴-۱۳۸۵) شاهد تعداد پروژه‌های شاخص بیشتری (با امتیاز بالا و پایین) نسبت به بازه‌های ده‌ساله پیش، در نوع فضای باز است که برترین طرح‌ها در کل شناخته شده‌اند.^۴ طبق جدول یک و چهار، در ۵ سال اخیر یعنی از آغاز ده ۱۳۹۰ تا نیمه دهه ۱۳۹۰ به‌غیراز

۱- همچون رشد جمعیت و نظام تصمیم‌گیری وابسته طراحی

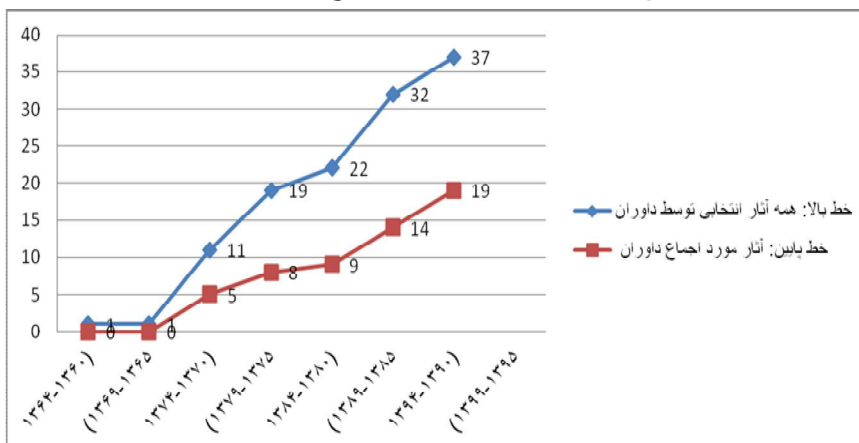
۲- یعنی شیب صعودی نمودار

۳- با در نظر گرفتن تداوم طرح‌های بزرگراهی و نیز در نظر گرفتن طرح فرودگاه به‌عنوان طرح حمل‌ونقلی دهه ۸۰ نیز دارای تنوع است.

۴- وابستگی طرح‌های مرمتی به مراکز مهم تاریخی قابل‌بحث است. همچنین مناطق ۱، ۳، ۷ و ۱۲ بیشترین فراوانی نسبی طرح‌ها را در خود دارند.

دسته فضاهای باز، طرح دیگری انتخاب نشده ولی تنوع طرح‌های این دسته افزایش داشته است. چنان‌که فضاهای باز انتخابی این بازه ترکیبی از فضاهای مرمتی- معماری (باغ- موزه قصر)، پارک جدید (باغ ایرانی) و فضاهای کناره آب (دریاچه خلیج فارس) است.

نمودار ۱- فراوانی، رشد و شتاب طرح‌های موفق شهری اجرا شده در تهران از دهه ۶۰ با توجه به همه طرح‌های منتخب (خط بالا) و «اجماع نهایی» داوران (خط پایین)

منبع: نگارنده

طبق مطالعات جمعیتی، کشور ایران از سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۰ «مرحله جوانان»^۱ را در ساختار جمعیتی خود تجربه می‌نماید. از ۱۳۹۰ به این‌سوی (تا ۱۴۱۰)، طبق هرم جمعیتی ایران و شهر تهران، بالاترین شمار «میان‌سالان» و جمعیت در سنین کار (۲۵ تا ۳۵ سال) با بیشترین تعداد تحصیل‌کردگان یا فارغ‌التحصیلان در رشته‌های مرتبط با شهرسازی و معماری پیش روست. این دو دوره، «پنجره جمعیتی»^۲ محسوب می‌شود و

۱- افزایش درصد جمعیت بین ۱۵-۲۹ سال نسبت به سایر گروه‌های سنی را مرحله جوانی و بین ۳۰ تا ۶۴ سال را مرحله میان‌سالی تعریف می‌کنند (مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹: ۵)

۲- برخی جمعیت‌شناسان مرحله جوانی و میان‌سالی کشورها را پنجره جمعیتی می‌نامند که سرمایه‌گذاری کمتری برای تأمین نیازهای گروه‌های سنی جوان لازم است و منابع سرمایه‌گذاری برای رفاه خانواده‌ها آزاد می‌شود.

به تدریج با گذار سنی، شمار سالخوردگان رو به رشد خواهد داشت (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵) (مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹). بنابراین بهره‌گیری از این انرژی در زمینه طرح‌های شهری در دهه جاری یک فرصت دیربازگشت است. با توجه به گونه‌های نیازمند توجه و موفقیت بیشتر (طبق جدول سه) و اجماع داوران در معیارهای سه‌گانه موفقیت، می‌توان گرایش‌های طرح‌های شهری را در اواخر دهه ۹۰ و دهه آغازین ۱۴۰۰ شمسی پیشنهاد داد: مشارکت جدی مردم، مدیران و متخصصان با رویکرد اکولوژیکی و اصول شهر سلامت‌محور در پروژه‌های توانمندسازی بافت‌ها (مرکزی، تاریخی، فرسوده، حاشیه، خودرو)، مسکن اجتماعی، پردیس‌های درمانی-بهداشتی از مهم‌ترین رسالت‌های پنجره جمعیتی شهرسازی تهران است.

البته نمودار و جداول مربوطه نسبی، بیشتر نماینده گونه طرح‌ها بر اساس دسته‌بندی صورت گرفته، کلی‌نگرانه و مبتنی بر تاریخ بهره‌برداری است که گرایش‌های طرح‌های شهری اخیر را منعکس می‌نماید.^۱ طرح‌هایی مثل بزرگراه‌ها، مراکز فرهنگی و طرح‌های مرمتی که از دهه هفتاد رایج شدند اولاً دارای تعدد هستند و ثانیاً در سایر دهه‌ها نیز ادامه داشته‌اند. همچنین طرح پیاده‌راه‌سازی در این پژوهش هفت طرح را شامل شده که بهره‌برداری آن‌ها نیز در دوره‌های متفاوتی بوده است.^۲ پس در بررسی‌های آماری نباید از یاد برد که طراحی، اجرا و بهره‌برداری بسیاری از طرح‌ها در بازه‌های زمانی مختلف و گاهی با میزان اختلاف قابل توجهی در دوره‌های مدیریتی متفاوتی صورت گرفته است.^۳

همچنین گروه‌های سنی فعال افزایش می‌یابد. این مسئله باعث رشد اقتصادی سریع‌تر و کاهش بار وابستگی خانوادگی می‌شود (مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹: ۷).

۱- گونه‌بندی‌های متفاوتی از این پژوهش قابل‌ارائه است.

۲- بهره‌برداری سه تا از آن‌ها مربوط به اوایل دهه ۱۳۹۰ و مابقی اواسط و اواخر دهه ۱۳۸۰ است.

۳- به‌عنوان مثال برخی طرح‌های مربوط به برنامه جامع نخست تهران، اخیراً به بهره‌برداری رسیده‌اند.

جدول ۴- گرایش اصلی طرح‌ها در هر دوره

دوره	بازه زمانی ۵ ساله	گونه انتخابی	فراوانی و طرح منتخب در هرگونه	امتیاز	گرایش اصلی طراحی
				-	توسعه زیرساخت‌های شهری با الگوی سنتی
					رواج الگوی اروپایی (غربی و منورالفکرانه)
				-	رواج مدرنیزاسیون (الگوهای روشنفکرانه غربی)
۱۳۶۰	-	-	-	-	تمرین خودکفایی - فقدان چارچوب مدیریتی (عدم رسمی دانستن طرح جامع)، بیشترین تعویض شهردار/سرپرست، توجه به روستاها و حاشیه، رواج طرح ترافیک تهران
۱۳۷۰	۱۳۷۴-۱۳۷۰	معماری شهری	متعدد (۵ فرهنگسرا)	٪۷۸	تصویب طرح جامع دوم (همراه عدم پیروی، نقد و اصلاحات)، طرح‌های اصلاحی سیاست محور شهرداری، پیدایی طرح‌های شهری شاخص در چهار گونه به‌ویژه افتتاح و گسترش طرح‌های ترافیکی (مانند مترو، بزرگراه‌ها و نیز فضاهای باز)
	۱۳۷۹-۱۳۷۵	فضای باز	۲- (خانه هنرمندان، گسترش پارک جمشیدیه)	٪۹۶ ٪۹۱	
		ترافیکی	۱- (مترو)	٪۷۲	
۱۳۸۰	۱۳۸۴-۱۳۸۰	معماری	۱- (کتابخانه ملی)	٪۷۹	تصویب سومین طرح جامع (ساختاری- راهبردی)، گسترش پیاده راه‌سازی به‌عنوان فضاهای باز شهری جدید و موفق، رواج معماری شهری، بالاترین و پایین‌ترین رتبه طرح‌های برگزیده
	۱۳۸۹-۱۳۸۵	فضای باز	متعدد (بوستان حضرت ابراهیم، ۴ پیاده راه)	٪۱۰۰ ٪۷۰	
۱۳۹۰	۱۳۹۴-۱۳۹۰	فضای باز	متعدد (باغ-موزه قصر،	٪۹۶	افزایش تعداد طرح‌های موفق در نیمه نخست دهه در گونه فضاهای باز متنوع
			باغ ایرانی، ۳ پیاده	٪۸۱	
			راه‌ها)	٪۷۰	
۱۴۰۰	۱۳۹۵-۱۳۹۹	گرایش‌های پیشنهادی:			فرصت‌های دیر بازگشت: آغاز به کار شهردار جدید، بالاترین قابلیت نیروی انسانی فعال و تحصیل کرده، افزایش تجربه بکارگیری برنامه راهبردی- ساختاری
	۱۴۰۴-۱۴۰۰	مشارکت جدی مردم، مدیران و متخصصان با رویکرد اکولوژیکی و رعایت اصول شهر سلامت			
	۱۴۱۰-۱۴۰۵	محور در پروژه‌های توانمندسازی بافت‌ها (مرکزی، تاریخی، فرسوده، حاشیه، خودرو) مسکن اجتماعی، پردیس‌های درمانی - بهداشتی			

۱- گونه ۴ یعنی برنامه‌های راهبردی (مانند طرح جامع عباس‌آباد) مورد اجماع نیمی از خبرگان بوده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

اگر ملاک نگرش را نگاه مشترک خبرگان شهری به «موفقیت» طرح‌ها در نظر بگیریم می‌توان سیر پیشرفت، تنوع و گرایش طرح‌های شهری موفق تهران در جمهوری اسلامی ایران را در گونه‌های مختلف به‌ویژه از دهه ۷۰ صعودی دانست. این سیر به‌سوی چهار گونه اصلی از طرح‌های «جامع» و «حمل‌ونقلی» تا «فضاهای عمومی باز یا بسته (معماری)» است. از اواسط دهه ۸۰ گرایش طرح‌های موفق به سمت گونه فضاهای باز و معماری شهری بوده و از دهه ۹۰ این گرایش متمایل به انواع بیشتری از فضاهای باز شهری شده است. با تمام کاستی‌ها، خبرگان شهری در موفقیت نسبی پروژه‌های شهری اجرا شده تهران مانند بوستان حضرت ابراهیم، باغ موزه قصر، خانه هنرمندان، گسترش پارک جمشیدیه، باغ ایرانی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، فرهنگسراها، قطار شهری تهران (مترو) و پیاده‌راه‌های شهری طی ۳۵ سال اخیر اتفاق نظر دارند.

با توجه به پنجره جمعیتی کشور و شهر تهران، گرایش طرح‌های شهری موفق باید با عزمی از مشارکت جدی مردم، مدیران هوشمند و کارآ و متخصصان گستره‌های وابسته با رویکردی اکولوژیکی و سلامت‌محور، معطوف به پروژه‌های درمانی-بهداشتی، مسکونی و توانمندسازی‌های بافت‌های شهری شود. نظر به ارتباط نظام‌مند گونه‌ها، انسجام‌بخشی همگی در قالب چارچوب‌های مدیریتی بالادست، تدوین سیاست‌های خلاق و چارچوب‌های قانونی- فنی برای هرگونه، در نظر گرفتن جنبه‌های غیرکالبدی توسعه و استقبال جدی از دموکراسی به موفقیت مناسب‌تر این پروژه‌ها منجر خواهد شد. بهره‌گیری از رویکردهای هوشمند، پایدار، محله‌محور برای همه گونه‌ها و توجه به راه‌حل‌های غیرکالبدی در کنار طراحی‌های کالبدی موجود در مواجهه با معضلات فراوان این شهر همچون آلودگی‌های محیطی، تهدید بلاهای طبیعی،

ترافیک سنگین، مشکلات زمین و مسکن، معضلات حاشیه‌نشینی، مسائل سکونتگاه‌های خودرو، کمبود فضاهای باز عمومی و سبز الزامی است.

درعین‌حال کلان‌شهر تهران نیازمند برنامه‌های راهبردی جدی شهرسازی است که با همکاری طیف کاملی از متخصصان به‌خصوص برنامه‌ریزان شهری با رویکرد توسعه پایدار و بارز کردن هویت طبیعی-اکولوژیکی در کل سطح شهر با هدف بهبود وضعیت اشتغال، بهداشت و درمان، سکونت، آموزش، امنیت، عدالت اجتماعی و حمل‌ونقل عمومی زمینه‌ساز طرح‌های منسجم شهری شود. فضاهای باز عمومی و تفرجگاه‌های وسیع در پیوستگی کامل با هم و با فضاهای عمومی خردتر در مقیاس محله مانند میدان، میدانچه، خیابان، کوچه، کوی، محله و مرکز محله و متصل به طرح‌های حمل‌ونقل عمومی، پیاده‌راه‌ها و مسیرهای دوچرخه‌یکپارچه معنا خواهد یافت. فضاهای باز شهری و معماری شهری در قالب برنامه‌های بالادست حساب شده، چارچوب مدیریتی قوی و با مکان‌یابی مناسب و شناخت تأثیرات ترافیکی و به دور از رویکرد طرح‌های مجزا، پراکنده و تک منظوره، شاهد موفقیت خواهد بود.

از مهم‌ترین رسالت‌های شهرسازی برای تهران وحدت و مشارکت مناسب و فعال همه مردم، مدیران مسئول و طیف کامل متخصصان در تهیه چارچوب‌های اساسی طرح‌های شهری است. بهره‌گیری از «برنامه‌های راهبردی و چارچوب‌های طراحی» در کنار طرح‌های عینی‌تر نقش مهمی در میزان موفقیت آن‌ها دارد. اختیارات شهرداری، اعتبارات مالی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، هماهنگی دستگاه‌های برنامه‌ریزی، پیروی از برنامه‌ای منسجم که توسط متخصصان شایسته تهیه شده و به‌طورکلی اخلاق حرفه‌ای سبب صرفه‌جویی و استفاده بهتر از منابع (انسانی، مالی، طبیعی) خواهد شد. مشارکت و خواست مردم مهم‌ترین معیار اصلی موفقیت طرح‌هاست. بنابراین مردم نه‌تنها باید از این برنامه‌های شهرسازی مطلع باشند بلکه باید بتوانند به‌طور مؤثر در آن مشارکت نمایند.

انتخاب طرح‌های برتر توسط طیف متخصصان، نشان از رو به رشد بودن موفقیت پروژه‌های شهری پراکنده و متنوع تهران طی دهه ۶۰ تاکنون در مقیاس کلان‌شهر دارد. تأخیر پیاده‌سازی تدابیر شهری از یک‌سو و فاصله این چشم‌انداز با توقعات از استانداردهای ملی، جهانی و توزیع محله‌ای و عادلانه برای همه شهروندان از سوی دیگر، کوشش و شتابی را گوشزد می‌کند که فرصت، رسالت و چشم‌اندازی دیگر برای نسل فعلی و آتی مردم شهر ترسیم می‌سازد. در اواخر دهه ۱۳۹۰ و سال‌های آغازین ۱۴۰۰ شمسی کلان‌شهر تهران می‌تواند با توجه به قابلیت‌هایی چون افزایش نیروهای فعال و جوان در حرفه‌های وابسته به شهرسازی، افزایش تجربه در بکارگیری برنامه ساختاری- راهبردی تهران، زمینه‌سازی مشارکت مناسب مردم، بکارگیری توان مدیریتی مدبر و مسئول، هماهنگی بین دستگاه‌ها و بکارگیری متخصصان شایسته، شاهد رشد طرح‌های شهری موفق در تمام گونه‌ها باشد. این فرصت استثنایی دیربازگشت در شهرسازی سرزمین ماست. امید است که جنبه «شهری» شدن طرح‌های تهران نیز افزایش یابد. در حال ارزیابی فرآیندی نسبی است که در پیشرفت تاریخی شهر غنا می‌یابد.

لازم است تا نقد و پژوهش‌های بیشتر در مقیاس‌های متنوع، در خصوص هر یک از گونه‌های طرح‌های شهری و نیز هریک از پروژه‌های نسبی موفق صورت گیرد. باید در بازه‌های زمانی و مکانی متفاوت، با روش‌های مختلف دیگر و با ترکیب‌های دیگری از هیأت داوران نیز ارزیابی صورت گیرد. در روش‌های دیگر با استفاده از معیارهای از پیش تعریف شده، مانند هزینه، فایده، زمان و بهره‌گیری از نظرات مردم، استفاده‌کنندگان و طراحان می‌توان به نتایجی متفاوت و متکامل دست یافت. ارزیابی طرح‌های اجرا نشده یا مراحل مختلف فرآیند طراحی به‌خصوص توجه به برنامه‌ها و سیاست‌هایی که ابعاد فضایی-کالبدی یا غیرکالبدی دارند می‌تواند دیدگاه کامل‌تری از وضعیت طراحی شهری را ترسیم کند. رابطه برنامه‌های جامع، تفصیلی و راهبردی با موفقیت طرح‌های شهری، پرسش دیگری است که نیاز به تعمق دارد.

تقدیر و تشکر

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی نگارنده با عنوان «کندوکاو تجارب طرح‌های شهری در تهران معاصر» است که با حمایت های دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی صورت پذیرفته است. داده‌ها از محل دیگری فراهم شده و نتیجه‌گیری‌های آن ارتباط منفعتی با این دانشگاه نداشته است. نگارنده از آن دانشگاه محترم و گروه پژوهشگران همکار خود از جمله مشاوران ارشد علمی توفان حقانی، نوید سعیدی رضوانی، خشایار کاشانی جو، فاطمه شاهرودی، انوشیروان مستوفی، حمیدرضا ناصر نصیر، اشکان غلامپور کمال سپاس را دارد. نویسندگان همچنین از همه گروه‌های متخصصان، معاونین وزرا (کشور، راه و شهرسازی)، مهندسان مشاور، مدیران، مناطق شهرداری، شهرداران سابق و اعضای محترم شورای شهر تهران که دانش و نظرات خود را با صبوری به مشارکت گذاشته و پاسخگویی پرسشنامه‌ها بوده‌اند، صمیمانه قدردان است. همین‌طور نویسندگان از همیاری فارغ‌التحصیلان و دانشجویان دکتری و ارشد رشته‌های معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی و امارات پژوهش سپاس دارد.

منابع

- احمدیان، رضا. (۱۳۸۳)، «الگوی ساختاری - راهبردی، نگرشی جدیدی در برنامه‌ریزی شهری»، *ماهنامه شهرداری‌ها*، سال ششم. شماره ۶۶.
- احمدیان، رضا. (۱۳۸۲)، «طرح‌های توسعه شهری، ناکارآمد و تحقق‌ناپذیر»، *ماهنامه شهرداری‌ها*، سال پنجم. شماره ۵۰.
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۷۹) *اندیشه نوسازی در ایران*، انتشارات دانشگاه تهران.
- اسدی، ایرج. (۱۳۸۰) «نقد مبانی نظری طرح‌های جامع شهری»، *رساله کارشناسی ارشد*، رشته شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- اعتماد، گیتی. (۱۳۹۲)، *ارزیابی طرح نواب و پی آمدهای آن*، تهران: نشر معانی.
- پاکدامن، بهروز. (۱۳۷۶). *نگاهی کوتاه بر شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران*. ب. پاکدامن در، *Tehran*. تهران: روشنگران.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۱)، «طرح نواب، نامه سرگشاده بارون اوژن هوسمان به دبیرخانه مجله فصلنامه معماری ایران»، *مجله فصلنامه معماری ایران*.
- پوراحمد، احمد؛ حاتمی نژاد؛ حسین، حسینی؛ سید هادی. (۱۳۸۵). «آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در کشور»؛ *پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۵۸.
- پور وزیری، رضا. (۱۳۹۶)، «شهرسازی بدون الگوی زیستی آینده کشور را به مخاطره می‌اندازد»، *روزنامه اطلاعات*، ایران: روزنامه اطلاعات.
- تشکر، زهرا. (۱۳۷۹)، «طرح‌های توسعه شهری؛ ناکارآمدی در اجرا»، *ماهنامه شهرداری‌ها*، سال اول، شماره ۱۲.
- تقفی اصل، آرش؛ زبردست، اسفندیار و ماجدی، حمید. (۱۳۹۵)، «ارزیابی میزان تحقق‌پذیری پروژه‌های طراحی شهری در ایران: نمونه موردی: پروژه‌های اجرا شده در تهران». *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، شماره ۱۷.
- تقفی اصل، آرش؛ زبردست، اسفندیار و ماجدی، حمید. (۱۳۹۲)، «کاربرد تکنیک تاپسیس در رتبه‌بندی پروژه‌های طراحی شهری تهران با رویکرد سنجش تحقق‌پذیری»، *نشریه هنرها زیبا - معماری و شهرسازی*.

- حبیبی، محسن؛ اهری، زهرا؛ ایزدپناه جهرمی، آیدا؛ ملکوتی، مژگان؛ کوشش، مهفام؛ افشنگ، مانی و سایرین. (۱۳۸۵)، *شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- رضائیان، راحله، (۱۳۸۳) «علل عدم تحقق طرح‌های شهری در مرحله اجرا (نمونه موردی، طرح جامع قائم‌شهر)»، *رساله کارشناسی ارشد*، رشته شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- رهنمائی، محمدتقی و شاه‌حسینی، فاطمه. (۱۳۸۳)، *فرآیند برنامه‌ریزی شهری ایران*، سمت.
- رفیعی، راضیه و برک‌پور، ناصر. (۱۳۹۳)، «رویکردهای انطباق محور و کارکرد محور ارزیابی اجرا در برنامه‌ریزی کاربری زمین، مورد پژوهی: ارزیابی انطباق محور در شهر لواسان»، *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، شماره ۴، دوره ۱۹.
- رفیعیان؛ مجتبی و سرخیلی؛ الناز. (۱۳۹۶)، *تخلیفات ساختمانی از منظر شهرسازی مفاهیم، رویکردها و تجارب*، تهران: آرمان‌شهر.
- زبردست؛ اسفندیار. (۱۳۸۰)، «کاربرد فرآیند تحلیل سلسله‌مراتبی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای»، *هنرهای زیبا*، شماره ۱۰.
- سعید نیا، احمد. (۱۳۷۴)، «اندیشه‌های خام شهرسازی»، *هنرهای زیبا*، شماره اول.
- سعید نیا، احمد. (۱۳۸۲)، «مفاهیم و محتوای طرح‌های ساختاری - راهبردی»، *آبادی*، سال سیزدهم، شماره ۳۹.
- غمامی، مجید. (۱۳۷۱)، «بررسی و نقد اجمالی طرح‌های جامع شهری»، *آبادی*، شماره ۷، دوره ۲.
- غمامی، مجید، (۱۳۹۲ الف)، *بررسی وضعیت شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای در ایران معاصر*، تهران: افروز.
- غمامی، مجید. (۱۳۹۲ ب)، در «پدیده‌ای که برنامه‌ریزی را محو کرد» برگرفته از ۱۴ آبان ۱۳۹۶ *هفته‌نامه اقتصادی تجارت فردا*: <http://www.tejaratefarda.com>
- قبادیان، وحید و رضایی، محمود. (۱۳۹۲). «نخستین میدان مدرن شهر تهران بررسی دگردیسی تاریخی - فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، شماره ۴، دوره ۴۵.
- گلکار، کوروش. (۱۳۷۸)، «تئوری‌های طراحی شهری تحلیل گونه شناختی تئوری‌ها»، *صفه*، شماره ۲۹، دوره ۹.

- گلکار، کوروش. (۱۳۸۶)، «راهنمای گونه شناسی و محتوای اسناد طراحی شهری: طراحی شهری در عمل (الگوی برای هدایت و کنترل چند سطحی در طراحی شهری)». **آبادی**، شماره ۵۶ سال هفدهم.

- گلکار، کوروش. (۱۳۸۴)، «سنجش مکان در طراحی شهری: درآمدی بر تکنیک مکان‌سنجی»، **صفه**، شماره ۴۰.

- گلکار، کوروش. (۱۳۸۸)، «طراحی شهری سیاست‌گذار و طراحی شهری طرح ریز (الگوهایی عملیاتی برای تدوین ابزارهای هدایت و کنترل در ایران)». **صفه**، شماره ۴۶، دوره ۱۷.

- گلکار، کوروش. (۱۳۸۷)، **کنده‌وکاوی در تعریف طراحی شهری**، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.

- گلکار، کوروش. (۱۳۷۹)، «مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری»، **صفه**، (شماره ۳۲).

- ماجدی، حمید. (۱۳۹۱). «نظریه تهیه طرح‌های ساختاری-راهبردی (ناحیه‌ای و محلی)». **هویت شهر**، شماره ۱۱، دوره ۶، ۱۷-۲۶.

- ماجدی، حمید. (۱۳۹۵). نظریه طرح‌های ساختاری-راهبردی شهری و ناحیه‌ای، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

- محملی ابیانه، حمیدرضا. (۱۳۹۰)، «ارزیابی مفهوم منظر در طرح‌های شهری مقایسه تطبیقی سیر تکوین طرح‌های جامع تهران با تجارب جهانی»، **باغ نظر**، شماره ۱۷ دوره ۸.

- مرکز آمار ایران؛ سازمان برنامه‌و بودجه. (۱۳۹۵)، «**هرم‌های سنی ایران بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۹۵**، تهران: **سازمان برنامه‌و بودجه، مرکز آمار ایران**، دفتر جمعیت نیروی کار و سرشماری.

- مشفق، محمود و میرزایی، محمد. (۱۳۸۹)، «انتقال سنی در ایران: تحولات سنی جمعیت و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی-جمعیتی»، **فصلنامه جمعیت**، شماره ۷۱-۷۱.

- مزینی، منوچهر. (۱۳۷۹)، «آیا طرح‌های جامع تحقق پذیرند؟»، **مجله شهرداری‌ها**، شماره ۱۳ و ۱۴.

- مهندسین مشاور شارمند. (۱۳۸۲)، **شیوه‌های تحقق طرح‌های توسعه شهری در ایران**، جلد اول، سازمان شهرداری‌های کشور، چاپ دوم.

- Alexander, E. (1985). "From idea to action: Notes for a contingency theory of the policy implementation process". *administration and society*, 403-426.

- Alexander, E. R. (1981). "If Planning Isn't Everything, Maybe It's Something". *Town Planning Review*.

- Alexander, E. R., & Faludi, A. (1989). "Planning and plan implementation: notes on evaluation criteria". *Environment and Planning: Planning and Design*, 127-140.
- Appleyard, D. (1979). *The Conservation of European Cities*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Carmona, M. (2001). *Housing Design Quality: Through Policy, Guidance, and Review*. London: Spon Press.
- Erfmeyer. (1986). "The Delphi Technique: An Empirical Evaluation of the Optimal Number of Rounds." *Group & Organization Studies*, 120-128.
- Gaventa, S. (2006). *New Public Spaces*. London: Mitchell Beazley.
- Gosling, David, Maitland, Barry (1984), *Concepts of Urban Design*. London: St. Martin's Press.
- Hazel, G., & Parry, R. (2004). *Making Cities Work*. Chichester: Wiley-Academy.
- Hoang, T. V., & Lapumnuaypon, K. (2007). *Critical Success Factors in Merger & Acquisition Projects: A study from the perspectives of advisory firms*. Umea: Umea University in Sweden.
- Lang. (1994). "An overview of four future methodologies." *The Manoa Journal of Fried and Half-fired ideas (about the future)*.
- Lang, J. (2005). *Urban Design: A Typology of Procedures and Products*. Oxford: Architectural.
- Linstone. (1978). "The Delphi Technique." In J. Fowles, *Handbook of Futures Research*. London: Greenwood Place.
- Madanipour, A. (1998). *Tehran: The Making of a Metropolis (World Cities Series)*. Newcastle: Academy Press.
- Madanipour, A. (2006). "Urban planning and development in Tehran". *Cities*, 433-438.
- Sabatier, P. (1986). "Top-down and bottom-up approaches to Implementation research: A critical analysis and a suggested synthesis". *Journal of Public Policy*, 21-48.
- Ziglio, E. (1996). The Delphi Method and its Contribution to Decision-Making. In M. Alder, & E. Ziglio, Gazing into the Oracle, *The Delphi Method and Its Application to Social Policy and Public Health* (pp. 3-33). London: Jessica Kingsley.